

УДК 373.5.016:811.161.2'42

Л. Нежива

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ
СТАРШОКЛАСНИКАМИ РІЗНОСТИЛЬОВИХ ТЕКСТІВ
УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА**

Відповідно концепції літературної освіти та чинних шкільних програм вивчення української літератури в старших класах відбувається на естетичних засадах великих стилів, які стають літературознавчими ключами, що відкривають учням різноманітність мистецького світу, тяглість його традицій і поступ, а також уможливають повноцінний діалог особистості з мистецтвом. Тому вироблення методичних стратегій щодо вивчення літературних напрямів нині є актуальною проблемою шкільної й вузівської літературної освіти.

Метою статті є визначення психологічних особливостей, які впливають на сприйняття різностильових мистецьких творів і зумовлюють застосування особливих методів і прийомів їх стильового аналізу, впровадження нових типів уроків.

Оскільки ефективність методики викладання залежить від дотримання вікових та індивідуальних особливостей розвитку учнів, у дослідженні поставлено завдання: проаналізувати психолого-педагогічні засади сприйняття різностильових художніх текстів, окреслити можливості вивчення великих стилів відповідно розв'язання проблем духовного та естетичного розвитку старшокласників, формування в них особистісного образу світу.

Юність пов'язують із завершальним етапом становлення особистості у „системі таких її психологічних характеристик, що соціально обумовлені, виявляються в суспільних за природою зв'язках і стосунках, є стійкими, визначають моральні вчинки людини” [9, с. 15]. У працях з вікової психології [4, с. 79; 8, с. 84; 9, с. 68] науковці, підсумовуючи спостереження за юнаками і юнками, відзначають потужний розвиток самосвідомості й посиленої уваги до власного „Я”. У зв'язку з цим, І.Кон зауважив: „Головним психологічним набутком ранньої юності є відкриття свого внутрішнього світу” [8, с. 84]. Усвідомлюючи власну унікальність, неповторність, несхожість на інших, молоді люди намагаються пізнати свою сутність, прагнуть до самовираження, самоствердження, виявляючи індивідуальність.

Важливим психологічним процесом юнацького віку є становлення особистісної ідентичності, асоційованої психологами з „пошуками себе” [5, с. 28], суб'єктивними відчуттями індивідуальної самототожності, спадкоємності та цілісності [8, с. 91]. У житті кожної людини є моменти, коли вона констатує справжність свого „Я” й відбувається це „у тому її розумовому чи моральному стані, коли найбільш інтенсивно й глибоко

відчувається власна активність і життєва сила” [5, с. 28]. Отож проблема самовизначення, особистісного вибору пов’язана з практичною реалізацією, тому ідентифікація себе по відношенню до однолітків і субкультури, а також покоління сучасників і культури народу сприятиме виробленню стратегій життєдіяльності, особистісного бачення себе-у-світі. Однак, цей процес є складним і суперечливим, невідповідно Е.Еріксон визнає його кризовість у пору юності з можливістю формування неадекватної ідентичності у разі неспроможності особистості зробити соціальний та індивідуальний вибір, наслідками чого можуть бути як деформація міжособистісних стосунків, відсутність життєвих планів, невміння реалізувати свій потенціал, так і відкритість до негативних впливів [5].

Психологи обумовлюють формування адекватності зрілого самовизначення на основі єдності особистої та культурної ідентичностей, що спираються на досвід народу, забезпечуючи відповідність усталеним нормам буття. Зокрема, М.Боришевський справедливо пов’язує процес ідентифікації з формуванням національної свідомості. На його думку самоідентифікація в етнічному, національному контексті означає визнання людиною своєї подібності з представниками етносу або нації, що у свою чергу стимулює „прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потребу зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії” [2, с. 335]. Вивчення національних інваріантів літературних напрямів українського письменства сприятиме усвідомленому зверненню учнів до національної історії, дослідженню міфології та фольклору – невичерпного джерела народної мудрості.

У психологічному дослідженні М.Борщевського йдеться про органічний зв’язок самовизначення й самореалізації особистості з мотивами саморегуляції поведінки „як найважливішої умови і засобу досягнення тих особистісно значущих цілей, які визначають емоційне самопочуття і соціальний статус людини у її спілкуванні з оточенням: самостійність, незалежність, взаємне шанобливе ставлення, почуття власної гідності, справедливість, солідарність, співпричетність, упевненість в успіху, почуття захищеності, ідентифікація з іншими, а також прояв самотності, індивідуальної неповторності тощо” [2, с. 172]. Значне підвищення рівня самосвідомості зумовлює активний пошук світоглядних ідеалів: юнаки і юнки готуються робити вагомі самостійні кроки у дорослому житті, відшукують свою стежку до життєвого успіху й щастя, виробляють власні ціннісні погляди на світ. Тому старшокласники „віддають перевагу творам з життя дорослих” [8, с. 153], „завжди, навіть не усвідомлюючи того, чекають від дорослих, у тому числі й письменників, певних моральних уроків” [8, с. 155].

Серед різностильової палітри українського письменства чи не найбільший відгук у душі читачів викликають реалістичні твори. Не применшуємо значення інших літературних напрямів, кожен з яких є

непересічним явищем мистецтва й заслуговує справжнього поцінування, маємо на увазі властиве реалізму дидактичне спрямування. Достовірне й водночас художнє відтворення дійсності з відповідними суспільними законами й відносинами, дослідження залежності людини як суб'єкта існування від низки факторів, зокрема соціальних, культурно-історичних, психологічних, створення типових характерів із узагальненням у них суттєвого наближають читача до розуміння і розв'язання проблем у реальному житті. Йдеться про художнє дослідження життя з усіма суперечностями й протиріччями, що дозволяє усвідомити його смисл й сприяє формуванню духовних та естетичних ідеалів. Пам'ятаємо, що юнацтво постмодерної доби моралізаторство сприймає скептично, з іронією, то ж запропонуємо учням самостійно відшукати непроминальні духовні цінності у „підручнику життя”, як називають літературу реалізму, відповідно виробленим критеріям народної етики, художньо переосмисленої письменниками-реалістами у створенні сюжетів, проблем, образів. Головне завдання словесника не повчати молодь, а з'ясувати актуальність твору й поставити проблему на уроці таким чином, щоб викликати продуктивне мислення, адже розуміння реалізму вимагатиме від читача не тільки образних узагальнень щодо типології характерів, психологічного змісту поведінки і вчинків героїв, а й проникнення у сферу філософського осмислення автором життя, образної моделі світу, вираження естетичних ідеалів. Аналізуючи із старшокласниками художні твори І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, слід уникати наївно-реалістичного підходу, пов'язаного із зовнішньою правдоподібністю зображеного. Критерій правдивості буде актуальним на думку Л. Жабицької в значенні „художньої переконливості” стосовно відчуттів, думок, психології характеру героя [6, с. 80].

Такі, обґрунтовані психологами, характеристики, як бажання занурюватися у власний внутрішній світ з прагненням його пізнання, здатність відчувати суперечність думок із „зовнішньою” поведінкою, осмислювати емоції, настрої, переживання як стан особистісного „Я” [8, с. 85], відкривають сенситивність юнацького віку до розуміння літератури модернізму з властивими йому рисами поглибленого психологізму, суб'єктивізму, фокусуванні мистецького уяви на самодостатності й неповторності людини, посиленої уваги до позасвідомих процесів її психіки, внутрішньої конфліктності й роздвоєності. Психологічні спостереження доводять, що старшокласників цікавлять думки, почуття, зумовленість дій і вчинків літературних героїв. На думку І. Кона: „Психологічний зміст оповідання хвилює їх більше, ніж його зовнішній „подієвий” контекст” [8, с. 85], а Л. Жабицька визначила домінуючими критеріями в оцінці літературних персонажів психологічні та етичні поняття, як найбільш відповідні настановам учнів в їх критичній оцінці твору [6, с. 71]. Вчителів-словесників необхідно поглиблювати психологічні знання старшокласників, обговорювати цікаві їм проблеми внутрішнього світу героїв, їх переживання, відчуття, що сприятиме не

тільки розвитку „кваліфікованого читача”, а й допоможе заповнити лакуни особистісного досвіду самопізнання.

Апелюючи до спостережень, психологи відзначають підвищену чутливість юнацтва до сприйняття мистецьких явищ, до краси природи, художніх творів, посиленій інтерес до кіно, музики, живопису, літератури, пояснюючи це розвитком самосвідомості, змінами в емоційній сфері, потребою естетичних спостережень і вражень [4, с. 49, 108; 8, с. 85]. Тому міжмистецькі порівняння, спостереження взаємовпливів і взаємодії різних видів мистецтва сприятимуть не тільки глибокому розумінню різних художніх стилів, але й збагачуватимуть естетичний досвід старшокласників, розширюватимуть межі їх діалогу з художньою культурою.

Зарубіжний психолог М. Дебесс відзначив властиву для цього віку посилену активність уяви із здатністю при найменших афективних порухах спонтанно викликати схеми образів, надаючи можливість втішатися ілюзією й реалізувати потяг до творчості. Вказавши на тяжіння молодих людей до символізму та специфічну емоційність, вчений пояснив інтерес до сюрреалістичних і сентиментальних творів, їх образних систем [4, с. 48]. Важливо також урахувати спостереження Г. Токмань щодо здатності старшокласників „зрозуміти авангардистів з їх експериментаторством і епатажем, бо прагнення оригінального самовияву природне для цього віку” [14, с. 43].

Однак, сприйняття різностильових художніх текстів ускладнене часовою віддаленістю: барокові твори написано в XVI – XVII ст., у добу Просвітництва розвивалися класицизм, романтизм, просвітницький реалізм, не менш загадковим є й мистецтво модернізму, бо світоглядні доміанти різняться навіть покоління батьків і дітей. І хоча „часовий горизонт”, як стверджує І. Кон, у юнацькому віці розширюється, охоплюючи віддалене минуле і майбутнє, особисті й соціальні перспективи [8, с. 87], усвідомити образ світу, втілений у художньому творі, та відчутти зв'язок з ним можна тільки за умови розвиненої здатності розуміти „іншого”. На думку О. Штепана, кожний твір перебуває у відповідному полі світоглядних пріоритетів, тому „треба знати різноманітні тяжіння епохи, і, власне кажучи, треба самому стояти в її силовому полі” [16, с. 70]. Отож, повне і усвідомлене сприйняття різностильових художніх творів залежатиме від створення умов для засвоєння відповідної культури (барокової, класицистичної, сентиментальної, романтичної, реалістичної, натуралістичної, модерністичної, постмодерністичної тощо) особистим досвідом старшокласників. За В. Дільтеєм культуру не можна збагнути раціонально, натомість філософ пропонує спосіб „вживання”, „співпереживання”, „спів почування”. Тому Г. Токмань доводить ефективність вивчення напряду шляхом „занурення в культуру”, що передбачає висвітлення теми в різних аспектах: літературознавчому, мистецтвознавчому, філософському, естетичному, історичному, зарубіжної літератури. На нашу думку, оптимальне засвоєння особистістю культури минулого шляхом занурення в неї відбудеться в процесі реалізації наукових,

творчих, прикладних проектів [11, с. 30 – 31], дистанційного та медіа навчання, роботи з електронним підручником.

Умовою повноцінного особистісного сприйняття художнього твору, на думку Л. Жабицької, є сформованість перцептивних літературних здібностей, серед яких найважливішими визначено: емоційну чутливість при сприйнятті стилістично різних художніх текстів, а також здібність до критики, інтерпретації тексту [6, с. 3 – 4]. Великі стилі відбивають зміни художнього образу світу, що впливають і на структуру мистецьких творів, тому необхідно врахувати здатність старшокласників до емпатії, можливості „вживатися”, налаштовувати своє сприйняття на особливості світовідчуття різних письменників, чия творчість постала на своєрідному духовно-культурному та суспільно-історичному тлі. „Вжитися” в особливий художній світ літературного твору допомагає достатньо розвинута в юнацькому віці відтворююча уява й асоціативне мислення, названі Л. Жабицькою у структурі перцептивних здібностей [6, с. 123 – 124]. На уроках української літератури при вивченні різних стильових парадигм необхідно активувати уяву старшокласників та їх здібності до різномірного смислового й образного асоціювання. Заслужують на увагу ейдологічні стильові характеристики у примітках до книги академіка П. Сакуліна: „Класицизм – струнка фігура воїна, в гордій позі, з велично простягнутою рукою. Сентименталізм – ніжна, тендітна дівчина; сидить, підперши підборіддя рукою; на обличчі – сумна задума; очі замріяно спрямовані вдалечінь: на вії виблискує нависла сльоза. Романтизм – красивий юнак у плащі й крилатому капелюсі; кучеряве волосся розвівається за вітром; зір, що палає від захвату, звернений до неба. Художній реалізм – зрілий чоловік із здоровим кольором обличчя, зі спокійним і вдумливим поглядом. Натуралізм – нечупарно одягнутий чоловік, у картузі; волосся стоїть дибки; в руках – нотатник; на ремені висить кодак; неспокійно й критично озирється урізнобіч. Символізм – нервова молода людина; сильно жестикулює; голосно і співучо декламує вірші про метафізичну красу потойбічного світу тощо” [13, с. 230]. Авангардистські напрями образно проілюструвала А. Біла: „Якщо футуризм можемо побачити в образі зухвалого Буратіно, символізм – в образі сумовитого П’єро, то сюрреалізм відповідатиме Алісі (з казки Луїса Керролла – Л. Н.)” [1, с. 7]. Галерею стильових ейдосів можна безкінечно доповнювати: Бароко з його вивершеною духовністю й софійністю бачиться в образах святих Софії та Варвари в розкішних святкових строях, проте з задумою на обличчі, обумовленою зосередженістю на внутрішньому світі, а Постмодернізм – наш сучасник, іронічний скептик... Не менш цікавим є сприйняття різностильового мистецтва через кольорову гаму: „Частина людей (їх більшість) віддає перевагу безбарвному склу: хай світ буде показано таким, яким бачать його всі – це прихильники реалізму. Є ж такі, кого приваблюють незвичайні, кольорові скельця: чорне – натуралізм, блакитне – імпресіонізм, червоне – експресіонізм...” [15, с. 56].

Подібні приклади нашоухують на думку про те, що, активізуючи творчу уяву старшокласників під час вивчення літературних напрямів, вчитель може запропонувати створити відповідні символічні емблеми [10, с. 50 – 53], образи яких вказуватимуть на доміантні риси великих стилів, кольорова гама – на враження і відчуття їх, а девізи ілюструватимуть завдання митців. Творча робота по виконанню емблем сприятиме розвитку навичок високого рівня (аналізу й синтезу), вмінь узагальнювати складну інформацію, забезпечуватиме краще запам'ятовування абстрактних понять.

Позаяк сприйняття літературних творів вимагає як емоційного реагування на експресію слова, так і логічного коментаря, психологи (Л. Жабицька, В. Кан-Калик, В. Хазан, О. Никифорова) вирізняють емоційний рівень перцепції та інтелектуальний [6, с. 19; 7, с. 64; 12, с. 36]. Емоційно-інтуїтивна реакція читача важлива особистісними естетичними враженнями, які можуть вкорінюватися або змінюватися у процесі аналітично-інтерпретаційної діяльності, тому ці два рівні взаємопов'язані між собою. І в психології художнього сприйняття, і в літературознавстві обґрунтовано значимість діалогової взаємодії твору та реципієнта під час читання, після чого стає можливою інтерпретація із урахуванням власних літературних смаків, об'єктивної критики, герменевтики стилю тощо.

На думку П.Якобсона художнє сприйняття є „думаючим”, його глибина й змістовність залежать від цільової направленості („установки”), своєрідної психологічної налаштованості, прагнення зануритися в художню дійсність, відтворену письменником, художником, композитором, очікуючи від зустрічі з мистецьким явищем певних естетичних вражень і переживань [17, с. 21, 38]. Отож, на властивості сприйняття впливає залучення контексту, названого П.Якобсоном фондом художніх вражень, знань, що дають можливість співвіднести твір з іншими, визначити його непересічність, побачити його новизну й оригінальність, або, навпаки, шаблонність [17, с. 21].

На уроках української літератури Г.Токмань помітила зацікавленість старшокласників у дослідженні індивідуальним стилем письменника й відзначила, що „їх відшоухує однотипність розповіді про різних авторів” [14, с. 44 – 45]. Педагоги В. Кан-Калик та В. Хазан радять будувати урок за законами мистецтва: „Та „художність”, яка з книги органічно переходить в практику вчителя, допоможе йому стати творцем уроку” [7, с. 6]. Вивчення української літератури на естетичних засадах літературних напрямів надає можливість учневі відчути особливість кожного письменника, спостерігати дивовижний, неповторний стильовий синтез (відлуння бароко в творах поетів-романтиків, імпресіонізм і символізм у повісті „Тіні забутих предків” М. Коцюбинського, імпресіонізм неореалізму в новелі „Момент” В. Винниченка, експресіонізм / імпресіонізм / символізм у поезіях П. Тичини, екзистенціалізм / неореалізм у романі „Місто” В. Підмогильного тощо).

До того ж, такий підхід відкриває широкі перспективи у творчості вчителя і нові можливості донести художні відкриття письменника до учнів, зробити урок яскравим, самобутнім, таким, що запам'ятовується, а ще уникнути однотипності викладання. Проте, розпрацювання таких уроків є напрямом подальшого дослідження.

Отож, учителеві необхідно пам'ятати, що глибина сприйняття різностильових художніх творів залежить від творчої уяви, емоційної чутливості, асоціативного мислення, емпатії, інтелекту, рівня інтерпретаційної свідомості. Розвиток цих здібностей, дотримання вікових та індивідуальних особливостей старшокласників, уміле застосування нових і традиційних педагогічних технологій стане запорукою успіху в реалізації головних завдань стильового аналізу художнього твору, а разом з тим у вирішенні важливої проблеми літературної освіти – активізації читацької діяльності старшокласників, формування в них потреби спілкування з мистецтвом.

Список використаної літератури

- 1. Біла А.** Сюрреалізм: Наукове видання / А. Біла. – К. : Темпора, 2010. – 208 с.
- 2. Боришевський М. Й.** Дорога до себе : Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
- 3. Волков Б.С.** Психологія підлітка: Учебное пособие / Б. С. Волков. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2005. – 208 с.
- 4. Дебесс М.** Подросток. 20-е изд / М. Дебесс. – СПб. : Питер, 2004. – 127 с.
- 5. Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; Ред. А. В. Толстых . – 2-е изд. – М. : Флинта, 2006 . – 352 с.
- 6. Жабицкая Л. Г.** Восприятие художественной литературы и личность: Литературное развитие в юности / Л. Г. Жабицкая. – Кишинев : Из-во „Штиинца”, 1974. – 134 с.
- 7. Кан-Калик В. А., Хазан В. И.** Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе / В. А. Кан-Калик, В. И. Хазан. – М. : Просвещение, 1988. – 255 с.
- 8. Кон И. С.** Психология ранней юности: Кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
- 9. Ліфарєва Н. В.** Психологія особистості: навчальний посібник / Н. В. Ліфарєва. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 240 с.
- 10. Нежива Л.** Сприймати літературу чуттєво, образно, осмислено. Методичні прийоми вивчення літературних напрямів класицизм, романтизм, реалізм / Л. Нежива // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2010. – № 10. – С. 46 – 53.
- 11. Нежива Л.** Формування в учнів цілісного образу світу під час вивчення літературних напрямів / Л. Нежива // Дивослово. – 2011. – № 12. – С. 27 – 31.
- 12. Никифорова О. М.** Психологія восприяття художественной литературы / О. М. Никифорова. – М. : Книга, 1972. – 152 с.
- 13. Сакулин П. Н.** Филология и культурология / П. Н. Сакулин. – М. : Высшая школа, 1990. – 240 с.
- 14. Токмань Г. Л.** Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Л. Токмань. – К. : Міленіум, 2002. – 320 с.
- 15. Токмань Г. Л.**

Цей багатобарвний мистецький світ / Г. Л. Токмань // Дивослово. – 2001. – № 4. – С. 56 – 59. **16. Штепан О.** Літературознавчі дефініції: стиль / О. Штепан // Філологічні семінари. Наука про літературу на межі століть: тема вільна. Випуск. 3. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський ун-т”, 2000. – С. 68 – 73. **17. Якобсон П.М.** Психологія художественного восприяття / П. М. Якобсон. – М. : Искусство, 1964. – 85 с.

Нежива Л. Психолого-педагогічні особливості сприйняття старшокласниками різностильових текстів українського письменства

У статті проаналізовано психолого-педагогічні засади сприйняття різностильових художніх текстів. Також окреслено можливості вивчення великих стилів відповідно розв’язання проблем духовного та естетичного розвитку старшокласників, формування в них особистісного образу світу.

Ключові слова: літературний напрям, стиль, творча уява, емоційна чутливість, асоціативне мислення, емпатія.

Неживая Л. Психолого-педагогические особенности восприятия старшеклассниками разностилевых текстов украинской литературы

В статье проанализированы психолого-педагогические основы восприятия разностилевых художественных текстов. Также определены возможности изучения литературных направлений соответственно решению проблем духовного и эстетического развития старшеклассников, формирования у них образа мира.

Ключевые слова: литературное направление, стиль, творческое воображение, эмоциональная чувствительность, ассоциативное мышление, эмпатия.

Nezhyva L. Psychological and Pedagogical Peculiarities of Perception of the Different Styles Texts of the Ukrainian Writers by Senior Students

In the article the psychological and pedagogical principles of perception of the different styles artistic texts are analyzed. It is also traced round the possibilities of big styles studying as for the solving problems of moral and esthetic development of senior students, formation of the personal world image in their minds.

Key words: literary direction, style, artistic imagination, emotional sensibility, associative way of thinking, empathy.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2012 р.

Прийнято до друку 26.10.2012 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Дмитренко В. І.